

УДК 373.2.011.3-051:355.4(477)АТО"2014/..."-057.36

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.4.2>

Наталія СЕМЕНОВА

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська обл., Україна, 43025
ORCID: 0000-0002-5247-7439

Вікторія УДОТ

асистент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська обл., Україна, 43025
ORCID: 0000-0002-7737-8517

Бібліографічний опис статті: Семенова, Н., Удот, В. (2021). Психолого-педагогічні основи взаємодії вихователів закладів дошкільної освіти з родинами учасників бойових дій. *Acta Paedagogica Volynienses*, 4, 11–16, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.4.2>

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ ВИХОВАТЕЛІВ
ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ З РОДИНАМИ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ**

У статті проаналізовано філософські, педагогічні, психологічні та соціологічні підходи до трактування поняття «взаємодія». Визначено поняття взаємодії як процесу двосторонньої діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети, заснованої на взаємному впливі учасників взаємодії один на одного. Виокремлено основні ознаки взаємодії: ознака спільного об'єкта, завдяки якій взаємодія дістає свій функціональний (отримання спільного результату) та інтегративний смисл (поєднання учасників взаємодії з метою отримання спільного результату). Зазначено, що наявність спільного об'єкта перетворює суб'єкт-суб'єктні відношення на суб'єкт-об'єкт-суб'єктні. Розкрито сутність поняття «педагогічна взаємодія вихователів із родинами» як процесу погоджених впливів, гармонійних стосунків, що підпорядковані спільній меті, яка реалізується в спілкуванні «на рівних» та спільній педагогічній діяльності щодо виховання дітей дошкільного віку. Визначено поняття «педагогічна взаємодія вихователів із родинами учасників бойових дій» як процес двосторонньої, взаємної (спільної) діяльності вихователів ЗДО та членів родин, котрі є учасниками бойових дій, із метою повноцінного розвитку особистості вихованця. Охарактеризовано особливості взаємодії вихователя закладу дошкільної освіти з родинами учасників бойових дій. Виокремлено групи родин учасників бойових дій, які мають наявні проблеми, у зв'язку з їх специфікою у вихованні дітей дошкільного віку та взаємодії з вихователями. Визначено умови для повноцінного розвитку дитини в родині та в закладі дошкільної освіти. Окреслено вимоги для узгодженої роботи родини учасника бойових дій та вихователя як суб'єктів виховання. Проаналізовано принципи роботи вихователів із родинами учасників бойових дій. Визначено найбільш загальні недоліки роботи вихователів у процесі спілкування з такими родинами.

Ключові слова: взаємодія, заклад дошкільної освіти, родина учасника бойових дій, взаємодія з родинами учасників бойових дій.

Nataliia SEMENOVA

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of General Pedagogy and Preschool Education, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025
ORCID: 0000-0002-5247-7439

Viktoriia UDOT

Assistant at the Department of General Pedagogy and Preschool Education,
Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025
ORCID: 0000-0002-7737-8517

To cite this article: Semenova, N., Udot, V. Psykhologo-pedahohichni osnovy vzaiemodii vykhovateliv zakladiv doshkilnoi osvity z rodynamy uchasnykiv boiovykh dii [Psychological and pedagogical grounds of interaction between educators of preschool education establishments and combatant's families]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 4, 11–16, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.4.2>

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL GROUNDS OF INTERACTION BETWEEN EDUCATORS OF PRESCHOOL EDUCATION ESTABLISHMENTS AND COMBATANT'S FAMILIES

The article reveals the philosophical, pedagogical, psychological, and sociological approaches to the interpretation of the concept of "interaction". The concept of "interaction" is defined as a process of bilateral activity aimed at achieving the goal, based on the mutual influence of the participants of interaction on each other. The main characteristics of interaction are singled out: the feature of a common object, due to which the interaction receives its functional (obtaining a common result) and integrative meaning (combination of interaction participants to obtain a common result). It is stated that the presence of a common object transforms the subject-subject relationship into a subject-object-subject relationship. The essence of the concept of "pedagogical interaction between educators and families" is disclosed. It is a process of coordinated influences, harmonious relations, subject to a common goal, which is realized in communication "on equal terms" and in joint pedagogical activities for the education of preschoolers. The concept of "pedagogical interaction between educators and combatant's families" is defined as a process of bilateral, mutual (joint) activities of educators of preschool education establishments and members of combatant's families to fully develop the child's personality. The peculiarities of the interaction between educators and combatant families are described. Groups of combatant families who have existing problems have been identified due to their specifics in the upbringing of preschool children and interaction with educators. The conditions for the full development of the child in the family and the preschool institution are determined. The requirements for the coordinated work of the combatant's family and the educator as subjects of education are outlined. The principles of work of educators with combatant's families are analyzed. The most common disadvantages of educators' work in the process of communication with the above-mentioned families are identified.

Key words: interaction, preschool educational institution, combatant's family, interaction with combatant's families.

Актуальність проблеми. Виховна роль родини як соціально-освітнього інституту підвищується лише шляхом входження у сферу педагогічної практики. Освітні установи не в змозі успішно вирішити завдання повноцінного виховання дитини без взаємозалежності родинного і суспільного виховання. Основною перевагою родини перед освітнім закладом є більш інтимний характер стосунків та емоційні почуття батьків. Маючи значні виховні можливості, родина впливає на людину протягом усього життя. Універсальність такого педагогічного й психологічного впливу родини зумовлена, по-перше, особливим ставленням батьків до своєї дитини, абсолютністю чого дає їй почуття захищеності, оскільки емоційне благополуччя дитини ґрунтується на впевненості у близьких, що її оточують, по-друге, багатою рольовою структурою родинної спільності, що забезпечує багатогранність і сталість виховного впливу, по-третє, наявністю природних умов для залучення дітей до найрізноманітніших внутрішньосімейних стосунків та діяльності. Тому можна стверджувати, що взаємодія родини і вихователів закладів дошкільної освіти є об'єктивною необхідністю. Це реальність, яка існує хоча б через те, що педагогів і батьків об'єднує одна мета – виховання духовно-моральної особистості дитини (Кірієнко, 2006).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні підходи до проблеми взаємодії з родиною висвітлені в низці досліджень вітчизняних

науковців: А. Марушкевич, Т. Кравченко, А. Кузмінського, К. Седих, С. Бабюка, Л. Врочинської (взаємодія соціальних інститутів із родиною); Г. Беленької, О. Богініч, Н. Козак, Т. Пагути, Н. Семенової, А. Назаренко (взаємодія педагогів дошкільних навчальних закладів із родиною); М. Машовець, Т. Жаровцевої, Г. Борин, А. Залізник (підготовка майбутніх вихователів до взаємодії з родиною). На державному рівні взаємодія вихователів із родинами регулюється Методичними рекомендаціями щодо організації взаємодії закладів дошкільної освіти з батьками вихованців.

Метою нашого дослідження є обґрунтування психолого-педагогічних основ взаємодії вихователів закладів дошкільної освіти з родинами учасників бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософії, соціології, психології, педагогіці в різні історичні періоди поняття взаємодії трактувалося як багатоаспектний процес. Аналіз словникової літератури дав нам змогу з'ясувати, що «взаємо» – перша частина складних слів: взаємовигідний, взаємовиручка, взаємодія, взаємоперевірка, взаємоузгодження (Куньч, 2005: 121).

В Енциклопедичному соціологічному словнику в широкому розумінні визначено поняття взаємодії. «Взаємодія відбиває характер і зміст відносин між людьми і групами як постійними носіями якісно різних видів діяльності, тобто відносин, що відрізняються за соціальними

позиціями, ролями і функціями. Взаємодія має об'єктивний і суб'єктивний аспекти. Об'єктивний аспект взаємодії – це зв'язки, які не залежать від окремих осіб, але опосередковують і контролюють зміст і характер їхньої взаємодії. Суб'єктивний аспект – свідоме ставлення індивідів один до одного, що базується на взаємних очікуваннях відповідної поведінки. Це міжособистісні відносини, в основі яких – безпосередні зв'язки між індивідами, що розвиваються в конкретних умовах місця і часу» (Осипов, 1995: 94).

Під соціальною взаємодією М. Шаповал розуміє систему взаємних соціальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю (Шаповал, 1996: 143).

М. Корнев, А. Коваленко у своїх соціально-психологічних дослідженнях визначають взаємодію як «аспект спілкування, що виявляється в організації людьми взаємних дій, досягнення певної спільної мети» Взаємодія завжди має інтерсуб'єктивний характер, тобто реалізується як система відносин, головними ознаками якої є предметність, ситуативність або регламентованість конкретними обставинами, рефлексивність (рефлексивна багатозначність), експлікованість (Корнев, 1995: 96).

Отже, суб'єкти взаємодії, здійснюючи окреслену ними діяльність, спільно виконують певні дії (дієва або предметна сторона), а також планують подальшу роботу, спілкуючись, обговорюючи досягнення і помилки (інформаційна сторона).

Сутність цього поняття відображає процес взаємного впливу один на одного, будь-який зв'язок і відношення між матеріальними об'єктами і явищами. На думку Б. Ломова, взаємодію доцільно розглядати як взаємопартнерство, співробітництво, оскільки дії її учасників мають розвиватися не просто паралельно (чи симетрично), а має бути «сама взаємна дія суб'єктів, котрі вступають у неї як партнери» (Ломов, 1975: 107).

Ми вважаємо, що до основних ознак взаємодії має також належати ознака спільного об'єкта, завдяки якій взаємодія дістає функціональний (отримання спільного результату) та інтегративний смисл (поєднання учасників взаємодії з метою отримання спільного результату). Наявність спільного об'єкта перетворює суб'єкт-суб'єктні відношення на суб'єкт-об'єкт-суб'єктні.

Як зазначає Т. Кравченко, «взаємодія передбачає встановлення зв'язків, відносин, продукування взаємовпливів між певними соціальними інститутами» (Кравченко, 2009: 152).

Отже, поняття «взаємодія» можна охарактеризувати і як процес двосторонньої діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети, заснованої на взаємному впливі учасників взаємодії один на одного.

Взаємодія є основою будь-якої педагогічної діяльності. Вона виступає і одним із напрямів роботи вихователя дітей дошкільного віку, в якій він співпрацює, тобто взаємодіє з дітьми, колегами, медичними працівниками, органами управління в галузі дошкільної освіти та з родинами вихованців.

Аналіз науково-педагогічної літератури дав змогу розкрити сутність поняття «педагогічна взаємодія вихователів із родинами» як процес погоджених впливів, гармонійних стосунків, що підпорядковані спільній меті, яка реалізується в спілкуванні «на рівних» та спільній педагогічній діяльності щодо виховання дітей дошкільного віку.

Однією з особливих категорій родин є родини учасників бойових дій, котрі потребують розробки механізмів такої взаємодії. На основі опрацьованих вище матеріалів нами розроблено таке визначення поняття «педагогічна взаємодія вихователів із родинами учасників бойових дій» – це процес двосторонньої, взаємної (спільної) діяльності вихователів ЗДО та членів родин, котрі є учасниками бойових дій із метою повноцінного розвитку особистості вихованця.

На нашу думку, взаємодія, взаємний вплив, взаємне доповнення вихователя та родини учасника бойових дій – необхідна умова успішного розв'язання проблем щодо виховання дітей дошкільного віку.

Специфіка роботи вихователя з такою категорією родин зумовлена необхідністю врахування складу родини, психологічного клімату, типових особливостей родинного виховання, індивідуальних особливостей батьків, рівня вихованості дітей, вивчення загальних педагогічних положень, котрі відрізняються від інших типів родин.

Зауважимо, що в процесі вирішення питання педагогічної взаємодії з РУБД вихователь має враховувати загальну підготовку і життєвий

досвід членів родин, їхню освіту, соціальну зрілість, громадську позицію, особливості сімей (родина учасника бойових дій: неповна, дистанційна та ін.), національні та родинні традиції, рівень виховного потенціалу конкретної родини та її мікроклімат. У процесі такої взаємодії батьки отримують знання про завдання і методи повноцінного виховання дітей в умовах обмеженого виховного потенціалу родини УБД.

Педагогічна взаємодія вихователя з РУБД повинна мати індивідуальне спрямування. У сучасній освітній практиці пріоритетними є диференціація, особистісно орієнтований підхід до батьків та дітей дошкільного віку. Основним показником характеру взаємодії вихователя закладу дошкільної освіти і родини є емоційне самопочуття дитини.

Специфіка діяльності вихователя ЗДО висуває певні вимоги до його діяльності за умов постійної взаємодії з родиною. Зосередимо увагу на деяких особливостях такої взаємодії, які у своїх дослідженнях виокремлює Т. Жаровцева: абсолютне прийняття родини такою, яка вона є; розуміння кожної родини та соціально-психологічних процесів, які відбуваються в ній; визнання педагогом рівних прав родини у процесі взаємодії (Жаровцева, 2007: 29).

Перераховані вище позиції певною мірою узагальнюють вимоги до взаємодії вихователів закладів дошкільної освіти з родинами. Для нашого дослідження особливий інтерес становлять виділені нами групи родин учасників бойових дій, які мають наявні проблеми, у зв'язку з їх специфікою у вихованні дітей дошкільного віку та взаємодії з вихователями: родини, котрі не приділяють належної уваги вихованню своєї дитини; родини зарозумілі, які не сприймають вихователя закладу дошкільної освіти як авторитетну особу в галузі педагогіки; родини, байдужі до роботи ЗДО, пасивні; родини, які надмірно піклуються про свою дитину, переоцінюють її; родини, що недооцінюють роль дошкільного виховання в розвитку дитини; родини, індивідуальні й вікові особливості яких утруднюють установлення контакту з дітьми; родини з невисокою культурою, не освічені в галузі педагогіки і психології сімейного виховання.

За результатами досліджень Л. Поздняк та Н. Лященко, умовами ефективної роботи дошкільного закладу з батьками є цілеспрямо-

ваність, системність, плановість, диференційований підхід з урахуванням багатоаспектності та специфіки кожної сім'ї, вікова диференціація змісту роботи, доброзичливість, відкритість. Ключовим завданням організації педагогічного процесу в дошкільних закладах нового типу є забезпечення взаємодії родини з педагогами (Поздняк, Лященко, 2000).

Для узгодженої роботи родини УБД та вихователя як суб'єктів виховання, вважаємо, варто дотримуватися таких вимог:

- співпраця має ґрунтуватися на взаємоповазі і партнерстві;
- взаємна довіра є основою співпраці (особливе значення в її зміцненні має порозуміння, кожен суб'єкт має знати функції всіх інших суб'єктів та зміст їхньої діяльності, чітко уявляти власну роль у взаємодії);
- певна духовна єдність, підвалиною якої є любов до дитини, сприймання її як вільної особистості, розуміння проблем становлення людської гідності, дорослішання й творчого розвитку.

Таким чином, усі сторони мають відмовитися від фізичного впливу, психічного тиску на дитину і примусу, мають поважати право дитини на вільний вибір. Кожна зі сторін має взяти на себе певні обов'язки.

Вихователь закладу дошкільної освіти забезпечує умови для фізичного та психічного розвитку дитини та її догляд, умови для творчого розвитку здібностей та інтересів, задоволення потреби дитини в емоційно-особистісному спілкуванні в дитячому колективі, захист від фізичного впливу та психологічного тиску на дитину в будь-якій формі, кваліфіковану допомогу родині в розв'язанні педагогічних проблем, активне сприяння усвідомленню дитиною ролі доброзичливого і уважного педагога, а також формування вміння виявляти свою любов та повагу у спілкуванні з ним, батьками та іншими членами родини. Родина своєю чергою створює оптимальні умови для фізичного та психічного розвитку дитини вдома, бере участь у розвитку творчих здібностей спільно з дитячим закладом, захищає дитину від будь-яких форм фізичного впливу та психічного насильства поза дитячим закладом, задовольняє потреби в емоційно-особистісному спілкуванні в колі дитини, сприяє усвідомленню дитиною ролі вихованця, члена дитячого колективу на

основі довіри та доброзичливого ставлення до педагогів та інших дітей.

Для ефективної роботи вихователя з родинами необхідно дотримуватися певних принципів взаємодії. Важливими принципами взаємодії вихователів з родинами, на думку О. Зверєвої, є забезпечення емоційного благополуччя в закладі дошкільної освіти й у родині, збереження єдиної лінії з метою і завданнями виховання та навчання дітей, повага вихователями особистості дитини і батьків, урахування педагогами умов родинного виховання, а батьками – умов суспільного виховання. Авторка пропонує частіше відвідувати сім'ї своїх вихованців, що значно допоможе зрозуміти особливості внутрішньосімейних відносин, спілкування батьків із дітьми, інтересів і захоплень членів сім'ї (Зверєва, 2000).

Своєю чергою М. Машовець у своїх дослідженнях виділяє принципи роботи з родинами, які допомогли б полегшити процес налагодження взаємодії (Машовець, 2000). Серед них ми виділяємо принципи, які безпосередньо, на нашу думку, стосуються родин учасників бойових дій: професійної компетентності; діагностичного підходу до родин; індивідуального підходу до родин; диференційованого підходу до родин; спрямованості педагогічної освіти батьків на особистість дитини, її індивідуальний творчий розвиток.

Аналізуючи дослідження автора, можна стверджувати, що без створення сприятливих можливостей для безпосереднього спілкування між батьками та вихователями, корисна взаємодія не спостерігається, а навпаки, відчувається атмосфера невдоволення та роздратування. Участь батьків у навчально-виховному процесі вимагає від вихователів переоцінки своєї професійної ролі. Переорієнтація на батьків і дітей може виявитися складною для вихователів, які були повністю зосереджені на дітях.

Аналізуючи проблему психолого-педагогічної взаємодії педагогів із родинами, ми визначаємо найбільш загальні недоліки такого спілкування:

1) формальне ставлення педагогічних працівників до роботи з батьками внаслідок недооцінки виховного потенціалу родини;

2) орієнтація на батьків загалом, без урахування соціально-психологічного клімату в родині, специфіки родинних відносин, струк-

тури сім'ї, розходжень у віці, освіті, культурному рівні, поглядах на виховання дітей тощо;

3) відсутність у вихователів дітей дошкільного віку комунікативних навичок, необхідних для встановлення позитивної взаємодії з батьками.

Важливим показником характеру взаємодії закладу дошкільної освіти з родиною є емоційне самопочуття дитини. Зміна характеру взаємодії суб'єктів систем припускає й утвердження позитивного емоційного самопочуття дитини дошкільного віку. Відновлення змісту педагогічного процесу взаємодії двох соціальних інститутів стосується, перш за все, зміни в блоках цілей, характеру діяльності вихователів і батьків, їхнього ставлення до дітей, організації предметно-просторових умов життя як у дошкільному навчальному закладі, так і в родині.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи результати проведеного нами аналізу генезису взаємодії вихователя закладу дошкільної освіти і родини учасника бойових дій, можна зробити такі висновки:

– у нашому дослідженні поняття «взаємодія з родинами учасників бойових дій» визначаємо як процес двосторонньої, взаємної (спільної діяльності) вихователів дошкільних навчальних закладів та членів їхніх родин, котрі брали/беруть участь у бойових діях, із метою повноцінного розвитку особистості дитини-дошкільника;

– вироблення педагогічних умінь досягається лише за активної участі батьків у різноманітних справах і заняттях, пов'язаних із вихованням та освітою дітей, тому завдання педагогів – систематично й активно поширювати і прищеплювати педагогічні знання, допомагати родинам усвідомлено виховувати дітей, пропагувати кращий досвід родинного виховання, стимулювати наступність між сімейним вихованням і суспільною дошкільною освітою;

– вважаємо, що застосування стандартних форм та методів взаємодії вихователя дошкільного навчального закладу і родини учасника бойових дій неповною мірою забезпечить ефективне формування особистості дитини, оскільки відсутні спеціальні дослідження зазначеної тематики, що зумовлює необхідність розробки та реалізації нових технологічних підходів до розв'язання цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жаровцева Т.Г. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями : автореф. дис. ... док. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2007. 43 с.
2. Зверева О.Л., Ганичева А.Н. Семейная педагогика и домашнее воспитание : учеб. пособие. Москва, 2000. 160 с.
3. Кірієнко Т. Співпраця з родиною. *Дошкільне виховання*. 2006. № 10. С. 7–9.
4. Корнєв М. Н. Соціальна психологія : підручник. Київ, 1995. 304 с.
5. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
6. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови : навч. кн. Тернопіль : Богдан, 2005. 848 с.
7. Ломов Б.Ф. Психические процессы и общение. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва : Наука, 1975. С. 106–123.
8. Машовець М.А. Підготовка студентів до співпраці з батьками дітей дошкільного віку : навч.-метод. посібн. Київ, 2000. 128 с.
9. Поздняк Л.В., Лященко Н.Н. Управление дошкольным образованием. Москва : Академия, 2000. 428 с.
10. Шаповал М. Загальна соціологія : підручник / за ред. О. Юренка. Київ, 1996. 368 с.
11. Энциклопедический социологический словарь / под ред. Г.В. Осипова. Москва : ИСПИ РАН, 1995. 939 с.

REFERENCES:

1. Zharovtseva T.H. (2007) Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maibutnix fakhivtsiv doshkilnoi osvity do roboty z neblahopoluchnymy simiamy [Theoretical and methodological principles of training future specialists in preschool education to work with disadvantaged families] Odesa, 43 p. [in Ukrainian]
2. Zvereva O.L., Hanycheva A.N. (2000) Semeinaia pedahohyka y domashnee vospytanye [Family pedagogy and home education]. Moskva, 160 p. [in Russian]
3. Kirienko T. (2006) Spivpratsia z rodynoiu [Cooperation with the family]. *Doshkilne vykhovannia*. № 10. P. 7–9. [in Ukrainian]
4. Korniev M.N. (1995) Sotsialna psykholohiia [Social psychology]. Kyiv. 304 p. [in Ukrainian]
5. Kravchenko T.V. (2009) Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly [Socialization of school-age children in the interaction of family and school]. Kyiv: Feniks, 416 p. [in Ukrainian]
6. Kunch Z.Y. (2005) Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy [Universal dictionary of the Ukrainian language]. Ternopil: Bohdan. 848 p. [in Ukrainian]
7. Lomov B.F. (1975) Psykhycheskye protsessy y obshchene [Mental processes and communication]. *Metodolohycheskye problemy sotsyalnoi psykholohyy*. Moskva: Nauka, P. 106–123 [in Russian]
8. Mashovets M.A. (2000) Pidhotovka studentiv do spivpratsi z batkamy ditei doshkilnoho viku [Preparation of students for cooperation with parents of preschool children]. Kyiv. 128 p. [in Ukrainian]
9. Pozdnyak L.V/, Liashchenko N.N. (2000) Upravlenye doshkolnym obrazovanyem [Preschool education management]. Moskva: Akademyia, 428 p. [in Russian]
10. Shapoval M. (1996) Zahalna sotsiolohiia [General sociology] / za red. O. Yurenka. Kyiv. 368 p. [in Ukrainian]
11. Entsiklopedycheskyi sotsyolohycheskyi slovar (1995) [Encyclopedic Sociological Dictionary] / pod red. H.V. Osypova. Moskva: YSPY RAN, 939 p. [in Russian]